

о. Юрій Мицик

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ КРИМСЬКОГО ДИПЛОМАТАРІЮ (XVI ст.)

Історія Кримського ханства практично не досліджувалася в радянській історіографії, тим більше в повоєнний час, коли кримських татар було депортовано у травні 1944 р. під брехливими обвинуваченнями в “ізміні родині”. Крім того, орієнталістика вимагає знання східних мов, а спеціалістів у цій галузі завжди бракувало; архів же Кримського ханства був знищений російськими військами Мініха під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Нині, після окупації Криму Росією навесні 2014 р., кримське питання набуває особливої гостроти і перед українськими істориками стоять нелегке завдання: висвітлити на належному рівні історію Кримського ханства і кримських татар. І це завдання треба вирішувати, уводячи до наукового обігу відповідні джерела і створюючи необхідну джерельну базу досліджень. Зокрема, постало проблема створення Дипломатарію Кримського ханства, тобто зібрання документів кримських ханів та інших членів урядових кіл (калга-солтан, нуреддін-солтан, мурзи). Підготовчі роботи до цього вже розпочалися в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, свідченням чого є, зокрема, ця стаття.

Важлива частина цієї документації знаходиться в польських архівосховищах, насамперед у “татарському відділі” фонду “Архів Коронний у Варшаві” Архіву Головного Давніх Актів у Варшаві (далі – АКВ АГАД). Вона хоч і поступається кількістю джерел, які сконцентровані в Російському Державному Архіві Давніх Актів, насамперед у фонді 123 (“Сношения России с Крымским ханством”), однак висвітлює дуже важливий аспект історії Кримського ханства і його дипломатичні зносини з європейським країнами, в першу чергу з Річчю Посполитою, під владою якої перебувала тоді більшість українських земель. “Татарський відділ” містить у собі 736 справ, але джерел там більше, кількість документів у справі коливається від одного до семи. По століттях ці справи поділяються таким чином: XVI ст. – 172; XVII ст. – 495; XVIII ст. – 66. Переважна більшість джерел має кримськотатарське походження і була написана т. зв. османською мовою – діловою мовою Османської імперії¹.

¹ Ю. Мицик, *Огляд документації “татарського відділу” фонду “Архів коронний у Варшаві” АГАД*, Наш Крим, вип. I, К. 2015, с. 84–91.

У той же час широко вживалася польська мова, особливо у листуванні ханів з королями Речі Посполитої. Зустрічаються листи, писані й іншими мовами – латинською, французькою і українською. Це стосується в першу чергу листа хана Девлет (Даулат)-Грія I до польського короля Сигізмунда-Августа II². Це оригінал, скріплений ханською печаткою. Лист недатований, однак можна досить точно визначити час його написання. Девлет-Грія I панував у 1551–1577 рр., Сигізмунд-Август II у 1520–1572 рр., польське посольство до Девлет-Грія I на чолі з Скуміном Львовичем Тишкевичем, яке хан згадує в листі як завершене, мало місце у 1560 році. Виходячи з цього, можна сказати, що листа було написано невдовзі після відbutтя посольства Скуміна до Кракова, тобто у 1560–1562 рр. Варто зуважити, що листа було написано в Самарі. Козацьке місто Самара (Самарь), центр Самарської паланки, знаходиться біля гирла р. Самари при її впадінні до Дніпра. Нині воно має назву Новомосковськ (перейменування міста відбулося після ліквідації Запорозької Січі Катериною II) і компартійні можновладці твердили, що початки міста треба пов'язувати з московськими стрільцями, які після Першого Кримського походу 1687 р. брали участь у побудуванні Новобогородицької фортеці. На їх честь на вітві звели стелу – пам'ятник (те, що активну роль у побудуванні цієї фортеці брало українське козацтво на чолі з гетьманом Іваном Мазепою, замовчувалося). Однак джерела, в т. ч. лист Девлет-Грія, переконливо свідчать, що місто Самара існувало ще в XVI столітті.

Зміст листа свідчить, що хан і король прагнули зміцнити військовий союз проти Московії, яка внаслідок агресивної Лівонської війни 1558–1583 рр., загарбала Лівонію, половину Білорусі і прагнула продовжувати наступ проти Польсько-Литовської держави. Цього (зміцнення союзу) вдалося досягти, незважаючи на деякі розходження між союзниками. Відзначимо, що в 1572 р. війська Кримського ханства взяли й спалили Москву, а цар Іван IV, рятуючись, втік на північ (нібито для огляду тамтешніх фортець). Потім було створено Річ Посполиту (1569 р.). Хоча цей факт більшість українських і білоруських істориків оцінюють негативно, однак створення Речі Посполитої сприяло підвищенню обороноздатності держави. Коли ж королем став добрий полководець Стефан Баторій, Річ Посполитіта перейшла в контрнаступ і очистила свою територію від загарбників і навіть обложила Псков. У результаті Московська держава програла Лівонську війну і внаслідок цього в ній невдовзі почалося “Смутное время” ...

² АГАД, ф. АКВ, “Татарський відділ”, № 585.

Інші листи тематично близькі до попереднього. У вигляді регестів нами вміщено 10 листів (один – турецького султана Сулаймана II Кануні, два – польського короля Сигізмунда-Августа II, які були адресовані кримському ханові), що були писані у другій половині 60-х – на початку 70-х років XVI ст. Меншість з них стосується прикордонних конфліктів, у яких брали активну участь запорозькі козаки (досить згадати підтримку запорожцями молдавського господаря Івоні (Йон воєвода Лютий). Відзначимо, що Сигізмунд-Август II у своєму листі (№ 3 згадує про Менглі-Гірея I, який приїdnав до Кримського ханства ногайські землі. Це трохи дивно, бо Менглі-Гірей I (панував тричі: 1466–1474, 1475–1476, 1478–1513) не був безпосереднім попередником Девлет-Гірея I, між ними панувало 5 (!) ханів. Більшість з листів (№№ 5–11) – стосується листів з запевненням приязні, листів-привітань, писаних ханським двором у Краків Сигізмунду-Августу II та Генріку Валуа (з оказії обрання останнього королем Речі Посполитої і початків його панування). Ці листи дуже подібні між собою, що типово для канцелярської практики Кримського ханства, де часто послання писалися “серіями” (зазвичай листи хана, калги-солтана і нуреддін-солтана). Цього разу “серія” була дуже широкою, оскільки бачимо тут і дипломата (Ібрагім Челебі), і синів хана, і вельмож, і дружин хана. Не всі листи цієї “серії” тут представлені. Варто згадати також листи до Сигізмунда-Августа II з величезної серії (блія 20 послань) хана і придворних, у т. ч. дружин хана Алтинбек Хані, Бурхан-Солтан-бійм, Ханіке-бійм, Мелек-Султан-ханіке, Кутлу-Султан-ханіке, Хан-севету-бійм, ханської дочки Махбуб-Солтан³. Вони дуже близькі за собою за змістом і деякі з них ми наводимо нижче. Листи ханських дружин підважують стереотипи про принижене становище жінки в Кримському ханстві⁴.

Насамкінець скажемо, що уведення до наукового обігу документації панівної верхівки Кримського ханства, хоча б у вигляді регестів, є важливим етапом на шляху створення “Дипломатарію Кримського ханства”.

³ АГАД, ф. АКВ, “Татарський відділ”, № 41/617, 45/621, 45/619, 45/623, 54/630, 59/635, 61/637, 13/639 та ін.

⁴ Про ці жіночі листи нам уже доводилося писати: Ю.А. Мыцык, *Женские письма XVI–XVII вв.*, Достлук (Сімферополь 1991, 18 жовтня). Ця стаття у перекладі українською (Жіночі листи XVI–XVII ст.) була перевидана на сторінках кримського тому “Хроніки-2000” (К., 2000).

№ 1.

Між 1560–1562 pp. – Самара. – Лист кримського хана Девлет-Гірея I до короля Сигізмунда-Августа II.

Великия орды волного цра Давлет-Гирея слово то ест:
Жикгимонту-Ав[гу]сту, брату ишему, королю полскому, поклон и
братская приязнь при том. Яко есмо с тобою, братом ишим, братскую
приязнь твердо держати, присягу есмо вчинили на неприятеля вшого и
нашого того московского, сам головою и з сыном своим Магмет-Кгерей
калкгою и зыншими сыними своими и з карачи, и з улани, и з мурзы, и со
всим войском своим великим того неприятеля вшого и ишого землю его
воевати поехал есми. И ты, брат наш, вземши Бога на помоч, по тому ж
на того неприятеля з войском своим ехал, а из намовы лихих людей ажбы
хоте (?) миру и з ним не приймовал. А еслли приймете, тогды присяга на
vas, брате моем, маем. Любо (?) тот неприятель, будучи просты, колки
сел твоих забрал, як тебе, брату моему, так теж и мне таковые его злости
и мстити надобе нам; якож тот неприятель наш московский прислал до
мене гонца своего, обещающи мне за четыри и за пять годов упоминки во
двоя, што ты, брат наш, ку нам посылаеш, ижебы з вами, братом моим,
миру не приймовал. И я, будучи водле докончанья и присяги з вами, бра-
том моим, кребко держу и того гонца московского задержати казал, якож
и послу вашому есть явно, якож великого посла вшого, пана Скумина,
ничого не мешкая, со всим добрым до вас отправил. И ты, брат наш,
посла ишого ничего не задерживающи и с скарбом и поминком пришлую
осень до нас отправил. Дасть ли Бог за тыи упомин иншие кони поку-
пивши, противку зими того неприятеля землю воевати сам, або сына
своего Магмет-Кгеряя калкгу з великим войском, Бога на помоч вземши,
пошлию. А так я, брат ваш, здоровъя вшого навежающи и свое теж пове-
дающи, доброго слугу своего послом учинивши, Кошайбия, послал, а ве-
ликого посла ишого ис скарбом, ничего не мешкая, до нас отправил. А тепер
которые сукна до нас прислал, велми лихие и гнилые прислали;
шест тисяч золотых своих князем и мурзом роздал. А еслли еще таковые
лихие сукна пришлете, лепей их нам не присылайте, бо ми ся видит, иж
ты, брат наш, о том не ведаеш.

Писан из Самари.

АГАД АКВ, татарський відділ, № 562, Оригінал завірений печаткою

№ 2.

1562 р. – Краків (?). – Лист короля Сигізмунда-Августа II до кримського хана Девлет-Гірея I (регест).

Мова йде про те, що запорозькі козаки вчинили напад на ханські володіння. Хан прислав до нас гінця Антона Чобана з листом. У ньому ти пишеш, що твій попередник Менглі-Гірей завоював ногайську землю і приєднав її до своєї держави. Між ними було два царевича і вони служили твоєму дядькові і взявши лихий умисел минулого зими приходили до нашої держави і приходили під замок турецького султана і вчинили шкоду. Одного царевича ми спіймали з 15 чоловіками і відіслали до турецького султана, котрих султан звелів стратити. Вони ходили три місяці між Білгородом і Очаковим. Було послано сина Махмет-Гірея з татарським військом воювати московську землю, але товариші цих царевичів очаковським людям і твоїм послали через послів скаргу, відбили коней. Тоді хан з синами і 3 000 війська вирушив за ними. Козаки мали цих зловмисників тільки за Дніпро до твоєї держави провести. Почувши про підхід хана, вони втекли. Інших же козаків з їх числа, теж наших козаків, було спіймано і наказано стратити, “И с того веселячися через лист і свого гінця, нам, своєму брату, про це пишеш”. Ми з ханом жили в братерстві, але “злі люди... перейшли на бік Москви”. Ти, брат наш, можеш зрозуміти, що коли за Дмитром Вишневецьким багато їх перейшло на бік Москви, уникаючи нашого покарання. Звідти все лихе походить, вони пішли з Вишневецьким, а приходячи на Дніпро, шкодять і до наших міст не повертаються. Ми наказали писати листи до українних старост, наказуючи, щоб вони не допускали нашим підданим чинити шкоди і змовлятися з тими, хто чинить шкоди в твоїй державі. Далі мова йде про посла Скуміна, маршалка й чернобильського старосту.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 10/586, тогочасна копія

№ 3.

1565, серпня 7. – Лист турецького султана Сулеймана II Кануні (Законодавця, Пишного) до короля Сигізмунда-Августа II (регест).

Мова йде про посольство Миколая Сенявського, відправленого для розгляду конфлікту, що виник через білгородських чабанів, котрі пасли бидло. Ваша королівська милість пишеш, що заборонив доступ молдавським злочинцям з наших пасовиськ. Одного вже стратив, а другого

ув'язнлив. Мова йде про татар та білгородців, загін котрих (2–3 000) напав на Річ Посполиту. Ми заборонили султанським купцям “їздити полем”, а наказали їм, щоб “їздили стародавньою дорогою, великим гостинцем, і щоб простували осідлою землею”. Йдеться про купця, який втік від нападників в Речі Посполитій. Це – убогий Мехмет з Бурси, вже небіжчик, у нього кілька років тому Миколай Хронжиць (Chrązyć) (можливо йдеться про сина хорунжого Миколая Лігензи – ? – Ю. М.) забрав віск і кілька черкаських (тобто українських – Ю. М.) невільниць, котрих сам же продав тому ж Мехмеду за 6 чи 17 аспрів.

АГАД, ф. “Архів Замойських”, № 3037, арк. 17–18зв, копія 1667 р. з перекладу оригіналу польською мовою

№ 4.

1565, після жовтня (?). – Вільно. – Лист короля Сигізмунда-Августа II до кримського хана Девлет-Гірея I (регест).

Мова йде про те, що хан послав до Москви гінця, свого слугу Карапша і товару при ньому на 2 000 злотих, щоб він це продав, а купив московського товару, потрібного хану. При ньому були й інші твої купці, які мали йти зі своїм товаром. Але “біля московських кордонів наші козаки того купця й інших купців розгромили, коні й товари забрали”, так що вони пішки, як ти пишеш, дійшли до Москви, а звідти їх московський князь назад відпустив. А з ними мали їхати купці турецького султана з тридцятьма возами, їх супроводжувало 210 душ московської челяді. Тоді й цих купців громили нібито наші козаки, вашого гінця Карапша вбили і ці 30 возів з товарами та 210 душ челяді захопили, інші речі і шкоди чинили. Ти вважаєш, що це були наші козаки і прислав до нас про це лист, писаний по-татарськи, і просиш їх приборкати. Король критикує Москву. Наші козаки підстерегли на кордонах 800 піших й кількасот кінних, а між ними чимало челяді, багато возів. Думаючи, що це московіти ведуть полон з нашої землі, вдарили на них і відбили наших людей з Черська, Пропойська, Любеча та ін. Про Карапша та купців султана я нічого не чув. Недавно кількасот душ наших, з’єднавши з московітами, подібно недобре вчинили і втекли в землю неприятеля, московського князя, тому що боялись нашої кари. Та й купці самі винуваті, бо ходять не відомими шляхами через замки, а незвичними.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 11/587, тогочасна копія

№ 5.

1572, червня 17. – Лист Зійяд-Солтан, дочки хана Девлет-Гірея I, до Сигізмунда-Августа II (регест).

Мова йде про необхідність прислати дари для хана. Якщо це буде зроблено, то король виконає свою обіцянку.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 105/681, оригінал, завірений печаткою

№ 6.

1572, червня 17. – Перекоп – Ферахкермен. – Лист Пері-Хан-бійм, дружини хана Девлет-Гірея, до короля Сигізмунда-Августа II (регест).

Мова йде про необхідність прислати упоминати для хана. Авторка пише про значні перемоги над московітами, що важливо для Польщі і нагадує хану про необхідність віддячити за це.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 105/681, оригінал, завірений власною печаткою.

Скорочений текст у польському перекладі наведено тут же.

№ 7.

1572, червня 17. – Перекоп. – Лист Хан-Тутай-бійм, дружини хана Девлет-Гірея I, до короля Сигізмунда-Августа II (регест).

Лист близький за змістом до листа Атманай-мурзи до короля (мурза надсилав з ханським послом свого посла з виразами приязні).

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 27/603, оригінал, завірений власною печаткою.

Скорочений текст у польському перекладі наведено тут же.

№ 8.

1572, червня 19. – Лист Міхрі Султан Хані, дружини хана Девлет-Гірея I, до короля Сигізмунда-Августа II (регест).

Мова йде про необхідність прислання в Крим упомінків.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 86/662, Тогочасна копія з перекладу польською мовою.
Оригінал османською мовою зберігається там же № 42/618.

№ 9.

1572, червня 20. – Лист Улуг-бйм Айше, першої дружини хана Девлет-Гірея I, до короля Сигізмунда-Августа (регест).

Мова йде про обіцянку короля прислати упоминки. Треба виконати дану обіцянку.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 14/590, тогодчасна копія з польського перекладу

№ 10.

Між 11.05.1572–17.06. 1573 pp. – Лист Мехмед-Гірея, калги-солтана, до короля Генріка Валуа (регест).

Хан вимагає 5 000 флоринів упоминків. Мова також йде про козаків-бунтівників, про молдавського господаря (*Івоню – Ю. М.*), ворога падишаха і самого калги-солтана. Калга вже йшов на Москву і коли дійшли до однієї річки, до хана прийшов наказ султана вдарити на землі бунтівника, молдавського воєводи Яна (Jana), котрий бунтує проти падишаха і є також ворогом татар. Для цього й султан наказав напасті на Молдавію, сплюндурував її та попалив, відрубав голову воєводі і відіслав її до Порти. Військо Івоні порубали і придушили бунт. “Королівські козаки, які сидять коло наддніпрянських твердинь, постійно нападають на татарські землі і чинять шкоди. Цієї зими молодший брат хана Аділь-Гірей солтан (Adil-Gierej sołtan) напав на королівських козаків, щоб їх приборкати і взяти до неволі їхніх жінок та дітей”. Ale коли він увійшов до Польської держави, то порозумівся з новим королем, а його старші мають вказати винних козаків. За це дякую. Якщо ж король не втримає козаків, то нехай накаже своїм старшим, щоб ті не пускали їх на Дніпро.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 116/692, тогодчасна копія

№ 11.

Між 11.05.1572–17.06.1573 pp. – Лист Ібрагім-Челебі, сина Юзуфа, до короля Генріка Валуа (регест).

Містяться привітання Генріку Валуа з окazії його обрання королем і вступу на трон Речі Посполитої, висловлюється радість з цього приводу. Автор листа сподівається, що між обома державами настане міцна приязнь.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 85/661, оригінал, завірений печаткою

№ 12.

**1574, між лютого 17 – березня 17. – Салгир – Сарай. –
Лист Улуг-бїм Айше, першої дружини хана Девлет-Гірея I,
до литовських панів і біскупів (регест).**

Це – вірчий лист для посла Мустафи. Автор листа запевняє, що буде дбати про приязнь до короля і що її сини Мехмед-Гірей, калга-солтан, і Аділь-Гірей солтан не робили шкоди Речі Посполитій. Нагадує про упоминки для себе, хана і солтана, щоб вони не стали ворогами короля, про необхідність адресатам більше дбати про приязнь між Річчю Посполитою та Кримським ханством.

*АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 105/681, тогочасна копія
з польського перекладу*